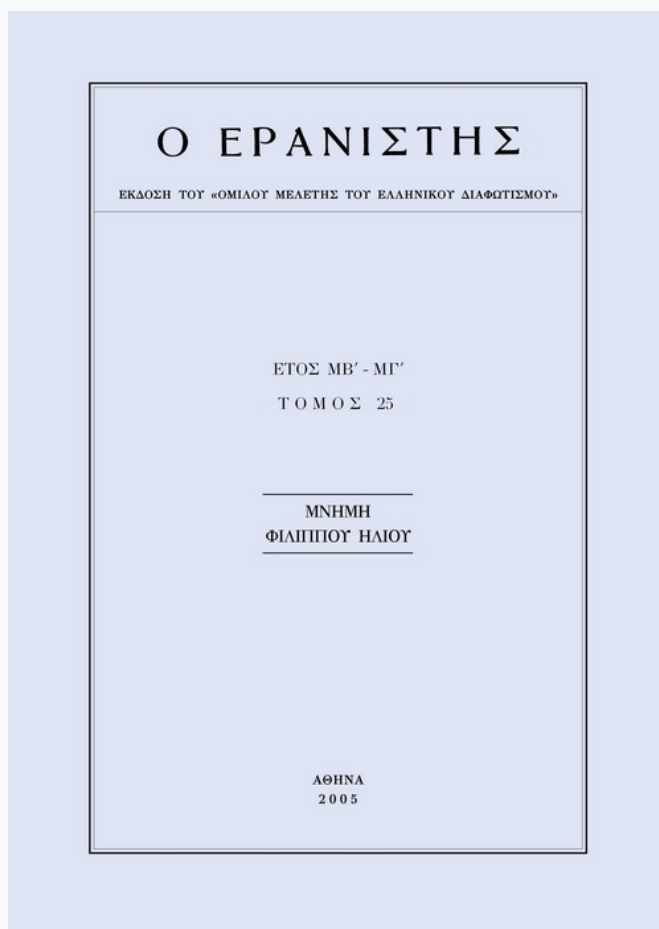

The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

Με σεβασμό και ασέβεια. Ο Φίλιππος Ηλιού αναγνώστης και εργογράφος του Κ. Θ. Δημαρά

Πόπη Πολέμη

doi: [10.12681/er.46](https://doi.org/10.12681/er.46)

To cite this article:

Πολέμη Π. (2005). Με σεβασμό και ασέβεια. Ο Φίλιππος Ηλιού αναγνώστης και εργογράφος του Κ. Θ. Δημαρά. *The Gleaner*, 25, 337–352. <https://doi.org/10.12681/er.46>

ΜΕ ΣΕΒΑΣΜΟ ΚΑΙ ΑΣΕΒΕΙΑ

Ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ ἀναγνώστης
καὶ ἐργογράφος τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ

ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ φτάνει σὲ αἴσιο πέρας μὲ τὴν Ἔργογραφία τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ 1917-2004 διὰ χειρὸς Φίλιππου Ἡλιοῦ (Βιβλιολογικὸ Ἐργαστήρι-Σπουδαστήριον Νέου Ἑλληνισμοῦ, «φροντίδι» Μανουὴλ Σαββίδη, Ἀθήνα 2005). Εἶχε ξεκινήσει —καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ ἐργογραφούμενου— πρὶν περίπου εἴκοσι χρόνια, στοὺς κόλπους τοῦ Βιβλιολογικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ ΕΛΙΑ, ἐνῶ τὸ τυπωθῆτω τὸ ἔδωσε ὁ συντάκτης τῆς τὴν ὕστατη ὥρα. Ἀποκτᾶ ἔτσι ἡ ἱστορία τῆς ἱστοριογραφίας καὶ ἡ ἱστορία τῶν ἰδεῶν στὰ καθ' ἡμᾶς ἓνα πολύτιμο ἐργαλεῖο, πρόσφορο σὲ πολλαπλὰς χρήσεις καὶ ἀναγνώσεις.

Οἱ 300 σελίδες καὶ τὰ 2.825 λήμματα τοῦ καλαίσθητου τόμου σκιαγραφοῦν τὴν πνευματικὴ διαδρομὴ ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ σφράγισε τὴ νεοελληνικὴ φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐπιστήμη μὲ τρόπους ποικίλους, οἱ ὁποῖοι μένει νὰ διερευνηθοῦν στὰ καθέκαστά τους. Ἀπὸ τὰ Παραληρήματα, τὸ νεανικὸ περιοδικὸ τὸ ὁποῖο συνεξέδιδε ὁ ἑφηβὸς Κ. Θ. Δημαρᾶς μὲ τὸν Ντ. Κοκόλη καὶ τὸν Ν. Χάγερ-Μπουφίδη τὸ 1917 (ὁ γνώστης τοῦ δημαρικοῦ πανθίου θὰ σημειώσει ἤδη ἀπὸ ἐκεῖ τὸ συναπάντημα μὲ τὴς *Maximes* τοῦ La Rochefoucauld), ὡς τὸ ἀκροτελεύτιο αὐτοβιογραφικὸ ὑστερόγραφο, ἀνάγλυφη ἐκτίθεται ὅλη ἡ σύνθετη διακόσμηση. Ἡ διακόσμηση καὶ οἱ ἰδιάζουσες τονικότητές τῆς: οἱ πρωταγωνιστὲς καὶ οἱ σημαίνοντες κομπάρσοι, οἱ κυρίαρχες ἔνοιες καὶ τὰ παράπλευρα θέματα, οἱ σιωπές, οἱ ἀναδύσεις καὶ οἱ καταθυθίσεις· καὶ πίσω ἀπὸ τὴς γραμμὲς ὁ χρόνος, ἡ ροή, ἡ ἀλλαγὴ μέσα στὴ συνέχεια.

Ὁ λιτὸς καὶ σοφὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι τεχνουργημένη ἡ Ἔργογραφία αὐτὴ δὲν ὑποκρύπτει μόνον τὸν ἔμπειρο βιβλιογράφου. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο ἑνὸς ἱστορικοῦ, ποὺ κατασκευάζοντας τὰ λήμματά του ἀναλογίζεται τὸν μεγάλο ὁμότεχνο. Πρόκειται συγχρόνως γιὰ κατάθεση ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ. Τοῦ ἰδιαίτερου σεβασμοῦ ἐκείνου ἀκριδῶς ποὺ τιτλοφόρησε τὴ συναγωγὴ τῶν τριῶν κειμένων του γιὰ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ *Οἱ ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ* (Ἑρμῆς, Ἀθήνα 2003). Αὐτὰ τὰ στοχαστικὰ μελετήματα ὁ χρήστης τῆς Ἔργογραφίας, ἐλλείψει εἰσαγωγῆς, καλὸ εἶναι νὰ τὰ ἔχει στὸ δεξι

τὸ χέρι, γιὰ νὰ ἀπολαύσει στὸ ἔπακρο τὸ διαλεκτικὸ παιχνίδι: τὴν ἀσέβεια τὴν ὁποία ἐπιβάλλει ὁ σεβασμὸς, ὅταν ζητούμενο εἶναι ἡ κατανόηση τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι, ὅταν ζητούμενο εἶναι ἀντὶ τῆς μυθολογίας ἡ ἱστορία.

Συνομιλητὴς τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ἔξαρχῆς, ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, συνεχίζει νὰ συνομιλεῖ μαζί του καὶ μετὰ θάνατον, μὲ ὅσα προσφάτως μᾶς κληροδότησε: τίς Ἀσέβειες, τὴν Ἐργογραφία, καθὼς καὶ τὴν «ἐπικείμενη» συναγωγή τῶν δημαρικών ἐπιφυλλίδων — Σύμμικτα Δ΄, μὲ ὑπότιτλο «Λόγια περὶ μεθόδου» — τὴν ὁποία πρόλαβε νὰ ἐμπιστευτεῖ, μαζί μὲ τὴν Ἐργογραφία, στὸν ἴδιο ἐκδότῃ: ἡ ἐξαγγελία τῆς στὸ τέλος τοῦ τόμου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιὰ τὴν ἔγκαιρη ἔκδοση.

Καὶ ἂν ἐπιμένω στὸν ὄρο συνομιλητῆς, δὲν εἶναι φυσικὰ γιὰ νὰ ὑποτιμήσω τὰ ὅσα ὁ νεότερος ἔμαθε πλάι στὸν πρεσβύτερο ὁμότεχνο — οὕτως ἢ ἄλλως καὶ οἱ δύο διατήρησαν ὡς τὸ τέλος μιὰν ἐντελῶς νεανικὴ φιλοπεριέργεια καὶ φιλομάθεια, ἡ ὁποία τοὺς ἔκανε ἀκροατὲς ἀνοικτοὺς καὶ δέκτες εὐαίσθητους σὲ κάθε χρήσιμη γνώση. Ἐπιμένω γιὰτί θέλω νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, ὅταν πρωτοδιασταυρώθηκαν οἱ δρόμοι του μὲ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, ἐνιωθε, παρὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του, ἀρκούντως ἀσφαλῆς καὶ ἔτοιμος γιὰ μιὰν ἀνάλογη — ἐντονη μάλιστα — συνομιλία.

Ἀνάμεσα στὶς πρῶτες ἐπαφὲς στάθηκε, χωρὶς ἀμφιβολία, ἐκεῖνο τὸ ἀντίτυπο τοῦ πρώτου τόμου τῆς πρώτης ἔκδοσης τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ (κυκλοφόρησε ἀπὸ τίς ἐκδόσεις Ἰκαρος τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1948) τὸ ὁποῖο ἀπένευμε, στὶς 7 Ἰουνίου 1949, ὁ Ἱστορικὸς Σύλλογος τοῦ Κολλεγίου Ἀθηνῶν «εἰς τὸν μαθητὴν Φ. Ἡλιοῦ», ὡς Α΄ βραβεῖο «διὰ τὴν συμμετοχὴν του εἰς τὸν διαγωνισμόν».¹ Εἶχε προηγηθεῖ, πάντως, ἡ διάλεξη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ «στὶς 8 τοῦ Μάη 1948, στὸν Παρνασσό, μ' ἀφορμὴ τὰ 200 χρόνια ἀπ' τὴ γέννησή του» (τοῦ Κοραῆ), τὴν ὁποία προφανῶς παρακολούθησε ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, ἀφοῦ τὴν ἀναφέρει στὴ βιβλιογραφία τῆς ἐργασίας του γιὰ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ, χάρις στὴν ὁποία ἀπέσπασε τὸ βραβεῖο.²

1. Τὸ πρωτοπαρουσιάσαμε στὸ ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ Ἀρχεϊστάξιο (τχ. 6 [1: Τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ], Μάιος 2004) ποὺ ἐπιμεληθήκαμε μὲ τὴν Ἄννα Ματθαίου. Ἐκεῖ προτάσσεται καὶ ἡ ἐργογραφία τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ, πλαισιωμένη ἀπὸ σύντομο βιογραφικὸ σημεῖωμα.

2. Πβ. Δ. Ἀποστολόπουλος, «Ἐὰν Ἱστορικά» πρὶν *Τὰ Ἱστορικά: ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ ἐκδότῆς τῶν τόμων 14-18 τοῦ Ἐραμιστῆ*», π. *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 21, τχ. 41, Δεκέμβριος 2004, σ. 374-375.

Τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ἀντίτυπο τῆς γραμματολογίας τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ συνιστᾷ ἓνα πρῶτο ἀσφαλὲς τεκμήριο τῆς «συνομιλίας» αὐτῆς. Πράγματι, στὴ λευκὴ σελίδα ἀντίκρου στὸν πρόλογο, ὁ 19χρονος Φίλιππος Ἡλιοῦ ἔγραφε ἓνα χρόνο ἀργότερα (20 Ἰουλίου 1950):

«Ἐνα βασικὸ λάθος ὄλων τῶν ἱστορικῶν ποὺ ἀκολουθοῦν λαθεμένη ἱστορικὴ μέθοδο εἶναι αὐτὸ στὸ ὁποῖο πέφτει καὶ ὁ Δημαρᾶς ὅταν λέει ὅτι μετὰ τὸ 1261 “Βυζάντιο καὶ Ἑλλάδα συμπίπτουν”. Δηλαδή: Μὴ ἔχοντας σὰν ὄπλο τὴ διαλεκτικὴ μέθοδο ποὺ θὰ τοὺς δίδασκε ὅτι κάθε τι ποὺ ὑπάρχει εἶναι σύνθεση καὶ ἐνότητα δύο ἀντίθετων στοιχείων ποὺ μὲ τὸν ἀνταγωνισμό καὶ τὴν πάλη τοὺς φέρνουν στὴ σύνθεση τοῦ “ὑπάρχοντος” ἀντιμετωπίζουσι τὰ πράγματα ἐνιαῖα καὶ μονολιθικά καὶ ἔτσι, βλέποντας μερικὰ στοιχεῖα σὲ μιὰ ἐποχὴ, δὲ μποροῦν νὰ δοῦν ὅτι εἶναι ἢ μιὰ ὄψη τῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατεῖ. Ὑπάρχουν φυσικά οἱ ἐκδηλώσεις οἱ ἀστικῆς-νεοελληνικῆς στὸν πνευματικὸ τομέα (Γεμιστὸς κλπ.) ὅμως ὑπάρχουν σύγχρονα καὶ οἱ ἀντίθετες ἐκδηλώσεις (Φεουδαρχ. βυζαντινές) ποὺ εἶναι ἀκόμη πανίσχυρες καὶ γερὰ ὀχυρωμένες (Ἰωσ. Βρυένιος, Σχολάριος κλπ.).

» Κατὰ συνέπεια “Ἑλλάδα καὶ Βυζάντιο” δὲν εἶναι ἕνισες συμπίπτουσες. Ἡ Ἑλλάδα (δηλ. τὸ ἀστικὸ κίνημα ἢ ἀστικὴ τάξη) ἀρχίζει νὰ ἀνδρῶνεταί καὶ νὰ διεκδικεῖ τὰ πρωτεῖα ἀπέναντι στὸν Φεουδαρχισμό-Βυζαντινισμό.

» Ἐτσι εἶναι τὰ πράγματα. Ὑπάρχει βέβαια τὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν καὶ ἡ κίνησις τοῦ Γεμιστοῦ, τοῦ Βησσαρίωνα. Ὅμως αὐτὰ ὅλα εἶναι ἢ μιὰ πλευρὰ τὸ 1/2 (ἄσχετο ἂν αὐτὸ τὸ 1/2 ἔχει τὸ δίκαιο μὲ τὸ μέρος του) τῆς κατάστασης. Ἄν παραγνωρίσουμε τὸ ἄλλο 1/2 τότε δὲν μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε ἀκριβῆ ἰδέα γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ μελετᾶμε. Ὅμως τότε κάνουμε ὅ,τι-δήποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ ἱστορία. Γιατὶ ἱστορία θὰ πεῖ κατὰ πρῶτο λόγο νὰ ξανασυνθέσουμε ὅλα τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ ρεύματα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἐποχὴ καὶ ὕστερα (αὐτὸ εἶναι τὸ σπουδαιότερο, ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἂν δὲν ἔχουμε ἐπιτύχει στὸ πρῶτο στάδιο) τὸ ὕψωμα τῶν δημιουργικῶν στοιχείων τῆς ἐποχῆς ποὺ μελετᾶμε σὲ τρόπο ποὺ νὰ γίνουσι ὁδηγητικὰ στοιχεῖα στὴν δική μας ἐποχὴ καὶ τρίτο ἢ ἐξαγωγή τῶν νόμων ποὺ διέπουν τὴν κίνησις τῆς ἱστορίας, τὸ ἱστορικὸ “γίγνεσθαι” – 20.VII.1950.»

Σὲ τοῦτο τὸ προγραμματικὸ κείμενο — ἡ ἡμερομηνία στὸ τέλος σὰν νὰ τὸ ἀπομνημειώνει ἐμπρόθετα — ἀναδεικνύονται, πιστεῦω, μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια, οἱ λόγοι, λόγοι ἀπολύτως ἱστορικοί, ποὺ προδιέθεταν τὸν νεαρὸ Φίλιππο Ἡλιοῦ νὰ συνομιλήσῃ μὲ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ὁ μαρξισμὸς, ὁ ἱστορικὸς ὕλισμὸς, ὅπου εἶχε πρόωρα θητεύσει, ὅπως πρόωρη ἦταν καὶ ἡ μύηση

στῆς ζωῆς τὰ δύσκολα καὶ τὰ ὠραῖα μιᾶς γενιᾶς ποὺ ἔμαθε τὸ ἀλφαριθμητὰ τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων μὲ κοντὰ παντελόνια, τοῦ παρεῖχε τὴν πλασιώωση καὶ τὴν ἀσφάλεια. Ἡ «λαϊκιστικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ μαρξισμού»³ στὴν ἀφετηρία, καὶ ἀπὸ κοντὰ τὰ παντοειδῆ διαδράσματα ἑνὸς ἀπληστοῦ γιὰ τὴ γνώση ἀριστεροῦ ἐφήβου, ποὺ στὸ «παράφορο κλίμα» τῆς ἐποχῆς κλήθηκε ἀπὸ νωρὸς νὰ ἔχει ρόλους ὑπεύθυνους, οἱ ὁποῖοι ὀπωσδήποτε σφυρηλατοῦν ἰσχυρὲς προσωπικότητες καὶ προάγουν τὴν αὐτοπεποίθησή.

Στὴν ἀπαρχή, λοιπόν, τῆς («γνωριμίας»), ὁ Φίλιππος Ἡλιού διαπνέεται καὶ ἐκεῖνος ἀπὸ τὶς ἀνησυχίες τὶς συναφεῖς μὲ τὴν («ἐθνογένεση») τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖες εἶχαν κωδικοποιηθεῖ λίγο πρωτύτερα, τὸ 1945-46, κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὸν Νίκο Ζαχαριάδη,⁴ ἐνῶ θρῖσκεται ἐν πολλοῖς συντονισμένους μὲ τὴν ἐξ ἀριστερῶν ἀπαξίωση τοῦ δημοτικοῦ ἔργου.

Οἱ σημειώσεις του, στὰ περιθώρια τοῦ ἴδιου ἀντιτύπου τῆς γραμματολογίας, ποὺ παρουσιάζονται ὅλες στὴ συνέχεια, πλουτίζουν σὲ ἀποχρώσεις τὸ ἐναρκτήριο σημείωμα καὶ ἐμμέσως ἀνταποκρίνονται σὲ αὐτονόητες ἀπορίες.⁵ Στὴν ἀριστερὴ στήλη παρατίθενται τὰ χωρία τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται τὸ κάθε σχόλιο μὲ τὴν ἐνδειξὴ τῆς σελίδας — ὑπογραμμισμένα εἴτε ὄχι στὸ ἀντίτυπο αὐτό.

3. Φ. Ἡλιού, «Ἐνα βιβλίο τῆς ἐποχῆς του: ἡ λαϊκοδημοκρατικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἱστορίας» [γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Γ. Λαμπρινοῦ *Μορφές τοῦ Εἰκοσιένα*, 1942], π. *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 19, τχ. 36, Ἰούνιος 2002, σ. 207.

4. Βλ. πρόχειρα Ἄννα Ματθαίου-Πόπη Πολέμη, *Ἡ ἐκδοτικὴ περιπέτεια τῶν Ἑλλήνων κομμουνιστῶν. Ἀπὸ τὸ βουνὸ στὴν ὑπερορία 1947-1968*, Ἀθήνα 2003, σ. 70 (στὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς «Πολιτικοκοινωνικὲς καὶ ἱστορικὲς ἐκδόσεις»). Σημειωτέον ὅτι μὲ τὴν κωδικοποίησή αὐτὴ εἶχε διαφωνήσει τότε ὁ Ν. Σθορῶνος· βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ Ν. Σθορῶνος, *Ἡ μέθοδος τῆς ἱστορίας. Ἱστοριογραφικὰ καὶ αὐτοβιογραφικὰ σχόλια*, Συνεντεύξεις μὲ τοὺς Στέφανο Πεσμαζόγλου καὶ Νίκο Ἀλιδιζάτο, Ἀθήνα 1995, σ. 115-119. Ἀπὸ τὴ συνάφεια αὐτὴ ἔλκει τὴν καταγωγή του καὶ τὸ προσφάτως ἐκδοθὲν δοκίμιο τοῦ Ν. Σθορῶνου γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος: *Γένεση καὶ διαμόρφωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ* (Ἀθήνα 2004, μὲ προλεγόμενα τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ καὶ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Νάσου Βαγενᾶ), τὸ ὁποῖο πυροδότησε ἐντονες συζητήσεις.

5. Βλ. λόγου χάριν τὰ ἐρωτήματα-προβλήματα ποὺ καταθέτει πρὸς ἐπίλυση ὁ Ν. Καραπιδάκης, «Φίλιππος Ἡλιού, προσεγγίσεις», π. *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 21, τχ. 41, Δεκέμβριος 2004, σ. 422-423. Τὸ σύνολο τῶν σημειώσεων ποὺ ἀκολουθοῦν, χωρὶς νὰμποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ τὴν ἀκρίβεια τοῦ κειμένου ποὺ προηγήθηκε, ἀνήκουν ὀπωσδήποτε στὴν ἴδια χρονικὴ συνάφεια.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

Φ. ΗΛΙΟΥ

Ἱστορία λοιπὸν τῶν γραμμάτων, ἱστορία τῆς παιδείας θὰ εἶναι ὅροι περίπου ἐπάλληλοι μὲ τὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, ὅπως παρουσιάζεται ἐδῶ. (σ. 1)

Ἀφοῦ ὅμως πρόκειται γιὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, τὴν διαφοροποίηση δὲν τὴ δίνει μιὰ πολιτικὴ διαμόρφωση, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ λόγος: ἡ ἔκταση τοῦ ἔργου θὰ περιλάβει μνημεῖα ποὺ εἶναι συνταγμένα σὲ γλώσσα νεοελληνική. Ἔτσι ἀποκλείονται, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ χρόνο τῆς σύνταξής τους, ἔργα γραμμένα σὲ γλώσσα ἀρχαία. (σ. 1)

Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ὅπου θρῆσκουμε λογοτεχνικά κείμενα ποὺ δὲν ἀρχαίζουν, μποροῦμε νὰ τὰ περιλάβουμε στὴ μελέτη μας. (σ. 2)

Μετὰ τὸ 1261 μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι Βυζάντιο καὶ Ἑλλάδα συμπίπτουν. (σ. 2)

Μιὰ ἐντονη θρησκευτικὴ ζωὴ χαρακτηρίζει τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. (σ. 2)

Ἐδῶ εἶναι ἡ ἀδυναμία τῆς μεθόδου τοῦ συγγραφέα ποὺ τόσο ἐντονα διαφαίνεται μέσα στὸ ἔργο. Δὲν μπορεῖ νὰ δεῖ τὴν σχέση ἀνάμεσα στὴν κοινωνία καὶ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα. Ἀποτελέσματα; Τὰ κείμενα τὰ Βυζαντινὰ τὰ παρουσιάζει γιὰ Νεοελληνικά, καὶ τοὺς περισσότερους συγγραφεῖς ποὺ παρουσιάζει, τοὺς παρουσιάζει «αισθητικά» μόνο. Λεῖπει ἀπ' τὸ ἔργο δίπλα στὴν πνευματικὴ ἢ κοινωνικὴ ἐμπειρία καὶ αὐτὸ τὸ καταστρέφει ὀλόκληρο. – Κι ὅμως ἀρχαία γλώσσα εἶναι μιὰ μορφή συντηρητικὴ ἔστω ποὺ χρησιμεύει σὲ στρώματα τῆς ἑλλ. κοινωνίας. Εἰκόνα τῆς νεοελλ[ηνικῆς] λογοτεχνίας θὰ εἶναι πλήρης μόνο ὅταν τὴν δοῦμε μέσα στὴν ἐνόητα τῶν ἀντιθέσεων τῆς, ἀλλιῶς εἶναι τελείως μονόπλευρη.

αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι νεοελλ[ηνικά]

Μετὰ τὸ 1261 ἀστικά διαφοροποιημένα κομμάτια τοῦ Βυζαντίου ἀρχίζουν ν' ἀποχοῦν ἐθνικὴ συνείδηση, ὅχι μόνο ἐλληνικὴ μὰ καὶ Σέρβικη (Ντουσάν, Νεμάνια), Ἀρβανίτικη (Σκεντέρμπεης) κλπ. Καὶ φυσικὰ καὶ ἐλληνικὴ (αὐτὴ μάλιστα περισσότερο γιὰ λόγους γεωγραφ[ικῆς] τοποθέτησης καὶ καταγωγῆς).

Ἰσια-ἴσια αὐτὴ ἡ ἐντονη θρησκευτικότητά εἶναι ποὺ καταπολεμᾷ μέσω τῶν μοναχῶν, πατριαρχείου, κλήρου κλπ. στρώματων ποὺ ἐπηρεάζει τὴν ἐθνικὴ ἀνάπτυξη, τὸ ἀστικό

Γύρω στην "Αλωση ή συνείδηση των διανοο-
μένων παρουσιάζεται καθαρά έλληνική (σ. 2-
3)

κι όπως μέσα στο Βυζάντιο είδαμε να γεννιέ-
ται ο νέος έλληνισμός, έτσι και μέσα στον νέον
έλληνισμό θα μπορούσαμε να παρακολουθή-
σουμε το Βυζάντιο που συνεχίζει τη ζωή του.
(σ. 3)

ή λογοτεχνία είναι φαινόμενο κοινωνικό, σε
στενό σύνδεσμο, σε κάθε του έκδηλωση, με
την εποχή του. Η αίτιακή σχέση ανάμεσα
στις δύο σειρές των φαινομένων, λογοτε-
χνικών και έξωλογοτεχνικών, δεν έχει λόγο να
μιας απασχολήσει εδώ· όπωςδήποτε εύκολη
είναι η διαπίστωση των σημείων επαφής ανά-
μεσα στις δύο (σ. 3)

ή μέθοδος είναι υποταγμένη στο αντικείμενο
της έρευνας (σ. 4)

άνεδασμα κι' αυτήν χτυπούν πρώτα πρώτα οι
άστοι.

γιατί αυτή ή (πιθανόν και συνειδητή) προσπά-
θεια σύγκρισης και γενίκευσης; Γιατί πλάι στους
προοδευτικούς άστούς που είναι οι πρώτοι που
άπόχτησαν έθνική συνείδηση δεν αναφέρονται
κι' οι συντηρητικοί που θεωρούσαν αίρετικούς
τους Έλληνες (Σχολάριος κλπ.). Γιατί γενικεύ-
ονται τα πράγματα αυτά και δεν δίνεται στον
αναγνώστη ή ευκαιρία να παρακολουθήσει την
πάλη των αντιθέσεων που όδήγησε μπρός τα νε-
οελ[ληνικά] γράμματα;

χωρίς αυτό να σημαίνει πως ή Νεώτ[ερη] 'Ελ-
λάδα είναι διάδοχος του Βυζ[αντίου] με την
μορφή που την παρουσιάζουν οι μεγαλοϊδεά-
τες ιστορικοί. Απλώς είναι μια μορφή επιβίω-
σης (με το περιεχόμενο που δίνει ο Γληνός στη
λέξη) πολύ συνειθισμένη μες στην ιστορία. Κι'
ακόμα είναι ή μορφή συνειδητής πορείας των
συντηρητικών κύκλων.

Με πολύ λαφριά καρδιά ή σαν δευτερεύον στοι-
χείο πιάνεται απ' τον Δημ[οαρχ] ή σχέση τέ-
χνης και κοινωνίας στην θεωρία (έδώ) ή πρα-
χτικά (πιο κάτω).

Η αντικειμενική (φαινομενικά) αντίθεση που
μιας απαλλάσσει απ' τον κόπο να πάrouμε μια
συγκεκριμένη στάση απέναντι στα πράγματα
το διαρκές μοτίβο όλων των ιστορικών που δεν
είναι ματεριαλιστές και διαλεκτικοί, που
ώστόσο όμως έχουν το κουράγιο να χτυπήσουν
το διαλεκτικό ματεριαλισμό. Κι' ακόμα θγαί-
νουν απ' τον κόπο να ουσιαστικοποιήσουν ώ-
φελμιστικά τα συμπεράσματα της ιστορίας
για την μελλοντική εξέλιξη μας (βλ. τον Σα-

- κελλαρίου, Παπανοῦτσο κλπ. — σχολή που ακολουθεῖ τὸν Χάρη στὸ δόγμα τῆς («νευματικῆς ἐλευθερίας»). Κι' ὅμως στὴ σελ. 141 παραδέχεται ὑπαρξὴ ἱστορ[ικῶν] νόμων.
- Οἱ ξένοι αὐτοὶ ὅροι εἶναι ἡ ἱστορία [ὑπογράμμιση Φ. Ἡλιοῦ] — καὶ γι' αὐτὴν ἀναφέρομαι στὰ λίγα που εἶπα πρὶν — καὶ τὸ ἄτομο που εἶναι κάθε φορὰ φορέας τῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς (σ. 4)
- Ἡ τάση πρὸς τὴν διασπορὰ που ἀποτελεῖ ἐπίσης ἓνα μόνιμο χαρακτηριστικό, θὰ ξαναθρίσκεται στὴν ἀφήγησή μας κάθε φορὰ που ἐπιρροάζει τὰ γράμματα (σ. 5)
- Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, λοιπόν, ἐκφράζεται μέσα στὴν ἀδιάκοπη ἀνανέωση που προκαλοῦν οἱ ἐπαφές με τοὺς ξένους πολιτισμούς, καὶ στὴν ἀδιάκοπη ἀκτινοβολία που εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἰδιοτυπίας του καὶ τῶν ἐπαφῶν του. (σ. 5)
- οἱ λαοί, ὅπως κάθε ὄργανισμὸς, ἀφομοιώνουν ὅσο εἶναι ζωντανοί, καὶ ἀφομοιώνουν τόσο περισσότερο καὶ τόσο καλύτερα ὅσο πιὸ ζωντανοὶ εἶναι (σ. 5)
- Θὰ μιλοῦσα ἐδῶ γιὰ ἑναντιρικὸν χαρακτήρα τῆς λογοτεχνίας μας (σ. 6)
- Μέσα ἀπὸ τὸ ἄτομο ἐκφράζονται τὰ κοινωνικὰ ρεύματα ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴν ἓνα ἔργο που ἔμεινε ἀνέκδοτο μᾶς ἐνδιαφέρει γιατί ἀπ' αὐτὸ θὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὴν ἐποχὴ του καὶ συνεπῶς τ' ἄλλα σύγχρονά του ἔργα (σ. 6)
- γιατί ὅπου φτάνει στὸ σημεῖο νὰ μιλήσει γιὰ σοβαρὴ ἐπίδραση τοῦ κοινω[νικοῦ] παράγοντα, ξεγλιστράει μ' ἓνα μονοσύλλαβο; που δὲν τὸ προσδιορίζει;
- Τὸ ζήτημα εἶναι ὅτι ἡ τάση πρὸς τὴ διασπορὰ δὲν εἶναι ἔμφυτη τάση, μὰ μιὰ κατάσταση που ἐπιβάλλεται μόνη τῆς ἀπ' τὴ μιζέρια τῆς ζωῆς — γεωγραφ[ικὸς] ὕλισμὸς.
- καὶ δημοστ[ικὸ] τραγούδι;
- ὀλόσωστα
- γεωγραφικὸς ὕλισμὸς πάλι. Κι' ὅμως τὸ ζήτημα εἶναι ἀπλούστατο. Στὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας ὅπου παρατηρεῖται οἰκονομικὴ ἄνοση ὑπάρχει παράλληλη πολιτ[ικὴ] καὶ κοιν[ωνικὴ]. Κι' αὐτὸ χωρὶς καμιά περιοδικότητα ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο που νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θάλαουμε συμπεράσματα γιὰ τὸν «ἀκριτικὸν χαρακτήρα»
- Σωστὸ καὶ ἐνδιαφέρον

ἔγινε προσπάθεια νὰ ἐξαντληθεῖ ἡ ἀπόδοση τῶν ἔργων πού προκαλοῦν τέτοια ζητήματα (σ. 7)

Ἡ σημασία, αἰσθητική ἢ ἱστορική, πού μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνας συγγραφέας ἢ ἓνα ἔργο, κατὰ τὴν κρίση μου, ἐκφράζεται βασικά μὲ τὴν ἔκταση πού παίρνει ἢ διερευνήσῃ του (σ. 7)

Ἐπὶ ἓναν αἰῶνα ὁ Δαπόντες εἶχε τὴν φήμη μεγάλου ποιητῆ· δὲν μπορούμε νὰ τὸν ἀμελήσουμε, ὅσο κι ἂν σήμερα ἔχουμε ἄλλη ἀντίληψη (σ. 7)

τὸ γεγονός ὅτι φέρνω ἄλλη μιὰ ἱστορία δείχνει πῶς δὲν τὴν θεωρῶ περιττή (σ. 8)

Στὴν ἀπαρχὴ τῆς νέας μας γραμματείας μπορούμε νὰ διακρίνουμε τρεῖς ἐνότητες. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ λόγια ἀττικιστικὰ στοιχεῖα, συνεχίζει τὴν λαϊκὴ παράδοση τοῦ ἀρχαίου τραγουδιοῦ. Παράλληλα διαμορφώνεται μιὰ τάση γιὰ τὴν λόγια ἐπεξεργασία τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, γιὰ μιὰ μορφή μικτὴ· μερικὰ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου, ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, ἄλλα θυζαντινὰ μυθιστορήματα κλπ. Τέλος ἔχουμε καὶ μιὰ παραγωγὴ λόγια, ἀλλὰ πού ἀποβλέπει στὸ λαὸ καὶ χρησιμοποιεῖ τὴ γλώσσ-

Μόνον πού σπανιώτατα ἔγινε προσπάθεια νὰ φανερωθεῖ ἡ κοινωνικότητά τῶν περισσώτε-ρων ἔργων.

Χαίιντε χαίιντε τότε δὲν ξέροουμε τί μᾶς γίνεται. Δὲς πόσο ἐλάχιστα μιλά γιὰ τὸν Σοφικῶν (ἔκταση ἴση μὲ τὸν Τριβῶλη), τὸν Πηγᾶ, τὸν Μεταξῶ κλπ.

ὀλόσωστα, ἀλλὰ πῶς θὰ τὸν δοῦμε αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα

Γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν σύνθεση τῆς Νεοελλ[η-νικῆς] ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας πρέπει νὰ προηγηθῶν οἱ ἐπὶ μέρους μελέτες. Καὶ γιὰ νὰ εἶναι ἡ σύνθεση ἀρτιώτερη (μιὰ καὶ θὰ ἴναι ξεκαθαρισμένα τὰ ἐπὶ μέρους) καὶ γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης του νὰ ἔχει ὑπόψη του κάπως τὰ διάφορα θέματα. Ἐνῶ τώρα οἱ συνθετικὲς ἐργασίες κι ἐλλείψεις ἔχουν καὶ τίς ἐλλείψεις τῆς γνώσης τοῦ ἀναγνώστη πᾶνε νὰ συμπληρώσουν. Κι' αὐτὴ εἶναι ἡ μία ἀπ' τίς δύο βασικὲς αἰτίες (ἡ ἄλλη εἶναι μεθοδολογική) πού τοῦ Δημ[αρᾶ] ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἡ τελειωτική. Δὲν ἔχει τὴν αἰσθησιμότητα τῆς πληρότητας καὶ γι' αὐτὸ περιμένουμε μιὰν ἀκόμα καλύτερη σύνθεση.

Τρομερὸ λάθος ἡ ἐξέταση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στὴν ἀρχή. Θὰ πρέπει νὰ τὸ μελετήσουμε ἱστορικὰ γιὰ νὰ φτάσουμε σὲ ἄριστο συμπέρασμα. Δημοτικὰ τραγούδια ὑπάρχουν σ' ὅλο τὸ διάστημα πού ἐξετάζει τὸ βιβλίο. Ὅμως δὲν μπορούμε νὰ ἐξετάσουμε τὸ ἀκριτικὸ δίπλα στὸ κλέφτικο. Πρέπει ἐπιτέλους κάποτε νὰ μπορέσουμε νὰ μελετήσουμε ἐξειληχτικὰ τὸ δημοτ[ικὸ] τραγούδι. Λείπει θέβαια ἢ προεργασία. Ὅχι ὅμως νὰ φτάνουμε στὸ ἐδῶ σημεῖο. Τὸν Δημ[αρᾶ] τὸν μπερδεύει σὲ κά-θε ἐνότητά νὰ μελετᾶ καὶ τὴν δημοτικὴ ποίηση

σα του. Έτσι ξεκινούν σχηματοποιημένα τρία ρεύματα, τῶν ὁποίων ἡ σύνθεση πραγματοποιεῖται κατὰ θαθμούς καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν ἀκμὴ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας στὸν 19^ο αἰώνα: Κοραΐς, Κάλδος, Σολωμός. (σ. 10)

Έτσι μπορούμε νὰ καταλήξουμε στὴν πιθανὴ ὑπόθεση, ὅτι στίς ἐλληνικὲς νησίδες ἡ ἐθνικὴ ζωὴ δὲν ἀνανεωνόταν μὲ γοργὸ ρυθμὸ ἀκόμα κι ὅταν οἱ γενικοὶ πολιτικοὶ ὄροι μετέτρεπαν σὲ ἀνοικτὴ τὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία (σ. 11)

Όλη ἡ δράση τοῦ Λούκαρη ἔχει ἀποκλειστικὰ ἐλληνικὸ περιεχόμενο (...) Εἴμαστε στὴν ἀρχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμού (σ. 61)

Τεκμήριο τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας τοῦ Λούκαρη εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἤθελε νὰ στέλνει στὴ Δύση τοὺς νέους Έλληνες γιὰ σπουδές, μόνον ἓναν ἔστειλε τὸν Μητροφάνη Κριτόπουλο. Ἡ πόλη γίνεται τώρα μεγάλη ἐστία πνευματικῆς (...) (σ. 61)

[Τέλος κεφαλαίου «Μέσ' ἀπὸ τὰ ἐρείπια – Ἡ τουρκοκρατημένη Ἑλλάδα»] (σ. 67)

[Στὴν παράγραφο γιὰ τὸν Παχώμιο Ρουσόνο] (σ. 92)

τοῦ ἴδιου καιροῦ. Κι ἔτσι ξόφλησε δάξοντάς το στὴν ἀρχή.

– Πολὸ μπερδεμένα ἔχει ὁ συγγραφέας τὰ ζητήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Νεοελληνικὴ ἐθνότητα. Μπερδεύει Βυζάντιο μὲ Νεοελληνισμό μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ (θεληματικὰ τάχα;) ἔχει θάλει γιὰ κριτήριο τὴν Δημοτικὴ γλώσσα.

– Τεράστιο λάθος ἀκόμα τὸ ὅτι τὰ Δημοτ[ικὰ] τραγούδια ἐξετάζονται στὸ κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τὸ ἀναφερόμενο στὴν πρὶν τὴν Τουρκοκρατία ἐποχὴ.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὅμως ἡ κοινωνία αὐτὴ δὲν εἶναι ἐλληνικὴ. Τὸ μόνον χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ὅτι κατοικεῖ στὴν Ἑλλάδα.

Γιατί μένουμε καὶ σταματᾶμε μόνον στὸν Λούκαρη; Γιατί τὸν ξεχωρίζουμε ἀπ' τὸν κύκλο του; Τί εἶδους ἱστορία εἶναι αὐτὴ;

Κι ὅμως γι' αὐτὸ κυρίως τὸν κατηγορήσαν.

Λείπει ὅμως μέχρι ἐδῶ ἡ οὐσιαστικὴ σύνθεση. Σχέσεις μεταξύ τους, σχολές, κύκλοι κλπ. Τέλεια βιογραφικά.

Κοινωνικὴ θάση Καρτ[άνου] Καρτανισμού; – Δεῖγμα τοῦ μὴ ὠφελιμισμού. Δὲν ἀξιοποιεῖ τίποτα. Ὁ Ρουσόνο ἔχει περισσότερὴ ἔκταση ἀπ' τὸν Καρτάνο. Ὁ Καρτάνος ὅμως ἔχει χιλιάδες ὀπαδοὺς μὲς' τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ διδάγματα του εἶναι θαθεῖα ριζωμένα στὴν ἀγροτιά. Γιὰ ἄλλ' αὐτὰ ὅμως τίποτα. (Καθ' ὅλα τὰ ἄλλα «τὴν μέθοδο τὴν προσδιορίζει τὸ ἀντικείμενο» σ. 4)

Κι όμως ο Νικόδημος [Μεταξῆς] εἶναι Ἐπτανήσιος δυτικά μορφωμένος και με ξεκαθαρισμένη τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀνυψώσει τὴν πνευματικὴ στάθμη τοῦ γένους. (σ. 92)

(...) ἐνῶ σὲ παλαιότερες ἐποχὲς γύρω στὴν Ἀλωση και μετά, οἱ σοφοὶ ποὺ περνοῦν στὴ Δύση ἀφομοιώνονται σὲ μεγάλο ποσοστὸ μὲ τὸν πολιτισμὸ ποὺ τοὺς περιβάλλει, και χάνονται γιὰ τὴν νεοελληνικὴ παιδεία, ἀπὸ δῶ και πέρα τὸ ποσοστὸ τοῦτο ἐλαττώνεται, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε πὼς ἐξάφανίζεται· οἱ Ἕλληνες ἔχουν τρόπο, και μένοντας στὴ Δύση, νὰ ζήσουν ἀπὸ τὴν ἐξάσκηση βιοποριστικῶν ἐπαγγελματίων ποὺ εἶναι δεμένα με τὴν νεοελληνικὴ γλώσσα· κληρικοί, δάσκαλοι, συγγραφεῖς, διορθωτές, τυπογράφοι (σ. 94)

Ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία (...) παρέχει πολλὰς και χρήσιμες πληροφορίες, στατιστικὰ κ.ἄ. σχετικὰ με τὴν Ἑλλάδα (σ. 152)

[Γιὰ τὴν ποιητικὴ ἐξέλιξη τοῦ Βηλαρῆ] (σ. 182)

Πάλι γεωγρ[αφικὸς] παράγοντας.

– Κοινων. ἀγῶνες. Οἱ ποπολάροι ποὺ τὸν ὑποδέχτηκαν τραγουδιστά; Τάχα ἡ κοινων[ικὴ] θέση ὅλου τοῦ κύκλου ἢ τοῦ ἀτόμου δὲν παίζει ρόλο στὴν διαμόρφωση τῆς πνευματικότητας;

γιατὶ ἀπλούστατα τώρα ὑπάρχουν οἰκον[ομικὰ] κέντρα γύρω ἀπ' τὰ ὅποια κινοῦνται

[Φύλλο λυτὸ]

Φαναριῶτες στὴν ἀρχὴ εἶναι ἀντιδραστικοὶ προσκολλημένοι στὸ Πατριαρχεῖο. Ὑστερα ἀσχολοῦνται μ' ἐμπόριο. Καταχτοῦν ἔτσι Παραδουνάθεις χῶρες. Ὅσο εἶναι ἀστοὶ (προοδ[ευτικοί]!) δὲν ἀπαρνοῦνται τίτλους.

Μὰ δὲν ἔχει στατιστικὰς πληροφορίες. Ἄν και δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ τὴν ὑπαρξὴ πάλης ἀντιδραστ[ικῶν] προοδ[ευτικῶν] ὥστόσο δὲν θέλει νὰ παραδεχτεῖ πὼς προοδευτ[ικοί] εἶναι βασικὰ οἱ ἀστοὶ

Σπουδαία γιὰ τὰ ἑλλην[ικὰ] γράμματα ἡ παρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης τοῦ στίχου ἀπὸ ποιητὴ σὲ ποιητὴ. Ἡ ἀνέλιξή του δείχνει ὅτι δὲν εἶναι τοῦ ποιητῆ μόνο δουλειὰ νὰ καθορίσει ὑποκειμενικὰ τὴν μορφή τοῦ ἔργου του. Ὁ τρόπος τῆς ἐκφρασης τῶν προγενεστέρων του εἶναι πάντα κάτι στὸ ὅποιο πρέπει νὰ ὑποτάσσεται κι αὐτός.

- [Παράγραφος «Τὸ τέλος» τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὸν Κοραΐ] (σ. 193) Τέλεια οὐδετερότητα κι' ἐδῶ. Οὔτε μᾶς λέει ποιὸς ἔχει δίκιο, οὔτε τίποτ' ἄλλο.
–Θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ γράψει [ὁ Κοραΐς] ὅτι καλὰ τοῦ ἔκαναν [τοῦ Καποδίστρια] καὶ τὸν σκότωσαν; Ὁχι. Ὅμως γράφει στὰ Ἐτακτα ὅτι («τὸν Καπ[οδίστρια] τὸν ἔφαγε ἡ πολιτικὴ του») καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο ἀρχίζει νὰ αἰτιολογεῖ ὄρες ὄρες τοὺς Γακωδίνους γιὰ πράξεις τους πρὶν λέει ἐγκλήματα.
- [Παράγραφος «Ψυχογραφικὰ» Κοραΐ] (σ. 194) Καὶ τὸν Κορ[αΐ] τὸν παίρνει μεταφυσικά. Σὺν νὰ μὴν ἔχει δική του ἐξέλιξη. Κι ὅμως στὰ 1789 εἶναι ἐχθρὸς τῶν Γακωδίνων. Στὰ 1829 τοὺς αἰτιολογεῖ. Στὰ πρῶτα του ἔργα γράφει ἀρχαῖστὶ ὕστερα δημιουργεῖ τὴ γλωσσ[ικὴ] μεσότητά. Τέλος γράφει σχεδὸν καθαρὴ δημοτικὴ.
- Ἡ λύση τὴν ὁποία θὰ δώσει σ' αὐτὸ [ὁ Κοραΐς] ἐπηρεάζεται καὶ ἀπὸ τὶς φιλελεύθερες ὀλλανδικὲς ἀντιλήψεις, ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς του ἀναγνώσεις καὶ ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ κλίμα τῆς Γαλλίας. Μὰ τὸ στοιχεῖο τῆς παράδοσης ζεῖ μέσα του· ὄχι ἐπανάσταση· ἀνακαίνιση. (σ. 194) Μὰ ἂν ἤθελε νὰ κάνει ἐπανάσταση ἀθεϊστικὴ ὅπως ἐννοεῖ ὁ Δημ[αρῆς] τότε εἶταν ὀλότελα ξεγραμμένος.
- Στὰ 1798, νέο ἔργο τοῦ Πάριου ἐναντίον τῆς Ἀδελφικῆς διδασκαλίας (σ. 199) γιὰτί δὲν λέει τίποτα γιὰ Πατρικὴ διδασκαλία;
- [Παράγραφοι γιὰ τὸν Μακρυγιάννη] (σ. 250) Ἡ «αἰσθητικὴ» μονάχα τοποθέτηση τοῦ Μακρυγιάννη καὶ τόσων ἄλλων κι' ἡ ἐπιμελημένη προσπάθεια ν' ἀποφευχθεῖ κάθε τι μὲ τὴν κοινων[ικὴ] σημασία περιεχόμενο τῶν ἔργων εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς «ἱστορικότητος» τοῦ συγγραφέα. Κι' ἡ προσπάθεια πού γίνεται στὴν τελευταία φράση γιὰ τὸν Μακρ[υγιάννη]* εἶναι κι' αὐτὴ προσπάθεια ἁμβλυνσης τῶν περιεχομένων τοῦ ἔργου τοῦ Μ[ακρυγιάννη] (βλ. τί λέει ὠστόσο στὴν σελ. 6-7).
- * Τ' ἀπομνημονεύματά του περισσότερο ἀπὸ ἓνα περιεχόμενα ζωντανεύουν τὴν μνήμη μιᾶς στιγμῆς τῆς ἀνόθευτης ἐλληνικῆς παιδείας, τὸν τελικὸ της σταθμὸ] (σ. 251)
- [Παράγραφος γιὰ Φωτάκο] (σ. 251) Κι' ἐδῶ αἰσθητικὴ ἀνάλυση

[Παράγραφος για Τερτσέτη] (σ. 251)

Για ένα έργο τόσο τεράστιο και τόσο μοναδικό και πολύπλευρο σάν του Τερτσέτη δύο μονάχα λόγια;

‘Ο σκοπός είναι ένας, αλλά τὰ μέσα είναι πολυ-
λαπλά (σ. 254) [παράγραφος «Τροπή πρὸς τὴν
ἀρχαιότητα»]

Αὐτὴ ἡ τέλεια ἀντιστορική προσπάθεια νὰ
μὴν δοῦμε κάτω ἀπ’ τὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγ-
μάτων εἶναι ποὺ κάνει τὸν συγγρ[αφέα] νὰ
ἀγνοεῖ τὰ θαυότερα κοινωνικά αἴτια καὶ νὰ
μιλᾷ παντοῦ γιὰ κοινὸ σκοπὸ ἀντιδρασ[τι-
κῶν] καὶ προσδευτ[ικῶν]. Τὸ ἴδιο τώρα καὶ
παλαιότερα μὲ Κοραῖ, Δούκα καὶ ἄ[λλες]
πολλὲς φορές.

[Σημειώσεις: «γενικά και γραμματολογικά
βοηθήματα»: *I. Γενικά α. Ἱστορία*] (τ. Β', σ.
213)

Κορδάτος καθόλου. Βασική παράλειψη. Ἰδίως
ὅταν ὑπάρχουν βιβλία σάν τοῦ Κόκκινου. Ἐπί-
σης Προδομένο 21 εἶναι ἀπαραίτητο. Δὲν ἔχει
σημασία ἀν συμφωνεῖ ἢ ὄχι κανεὶς μαζὶ τους.
Σημασία ἔχει ὅτι βλέπουν τὰ πράγματα ἀπὸ
μὴ διαφορετικὴ σκοπιὰ ποὺ πρέπει καὶ
βιβλιογραφικὰ ἔστω νὰ τὴν ἔχει κανεὶς ὑπ’ ὄψη
του.

– Krumbacher? εἶναι ἀπαραίτητος

Ἐνδεικτικὰ τοῦ διανοητικοῦ κλίματος στὸ ὁποῖο μετέχει ὁ Φίλιππος
Ἴηλιου τὰ πρῶτα μετεμφυλιακὰ χρόνια ὅσα προηγήθησαν, δηλωτικὰ ἀντι-
παραθέσεων καὶ συγκρούσεων, ἐντυπωσιάζουν ὅπωςδῆποτε ἀν ἀναλογιστεῖ
κανεὶς ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴ γραφίδα ἐνὸς «παιδιοῦ» — σύμφωνα μὲ τὴ
σημερινή μας πρόσληψη τῶν ἡλικιῶν. Ἡ θεωρητικὴ συγκρότηση, οἱ πε-
ριέργειες καὶ οἱ ἀναγνώσεις, ἀλλὰ καὶ ἡ ἤδη σαφὴς ἐπιλογή τοῦ ἐπιστημο-
νικοῦ πεδίου ὅπου ἐπρόκειτο νὰ δοθεῖ ἡ μάχη ἀποκτοῦν ὅλα τὴ σωστή τους
διάσταση ἀν ἔχει κανεὶς διαρκῶς κατὰ νοῦ ὅτι ἀποδίδουν τοὺς πνευματικούς
ὀρίζοντες τοῦ νέου μαρξιστῆ διανοομένου ποὺ προσφάτως εἶχε ὀλοκληρώ-
σει τὶς γυμνασιακὲς του σπουδές.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πρῶτα κτηθείσα εὐρύτατη παιδεία καὶ ὠριμότητα
ἐντυπωσίασε, τὰ ἴδια περίπου χρόνια, καὶ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ἀπὸ τὴν
πλευρὰ του ἐκεῖνος τὰ ὑποδέχτηκε καλόγωνα. Διεῖδε καὶ καλωσόρισε τὸ
ἐρευνητικὸ πάθος ποὺ μαρτυροῦσε τὸ ἐμπερίστατο πρῶτο φαινόμενο τοῦ
Φίλιππου Ἴηλιου, τὰ «Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλο-

γραφία του Κοραΐ) (χρονολογημένο στον κολοφόνα του ανατύπου από «τόν Ίούνη του 1953»)⁶

Ἐκτοτε ἄλλαξε τὸ ποτάμι, ἄλλαξαν καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ μπῆκαν σὲ αὐτό. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, ὅπως δὴποτε θὰ εἶχε πολλὰ νὰ ἀποφέρει ἡ μεθοδικὴ διερεύνηση τῶν προσθαφαιρέσεων καὶ τῶν ἀδιάκοπων προσαρμογῶν στὶς ἀνανεούμενες ὀπτικές ποὺ ὑπέστη τὸ σχῆμα τὸ ὁποῖο πρότεινε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς τὸ 1948-9 — ὄχι μόνο μέσα ἀπὸ τὶς ἐπανεκδόσεις τῆς γραμματολογίας του,⁷ ἀλλὰ κυρίως μέσα ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα γραπτά του. Ἡ μελέτη, ἐξάλλου, τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου τῆς ὠριμότητος τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ σαφῶς θὰ ἀναδείκνυε τὶς πολλαπλὲς καὶ σημαίνουσες διευρύνσεις τοῦ ἀρχικοῦ κώδικα ἀναφορᾶς, ὁ ὁποῖος ἐπιδέχεται καὶ αὐτὸς μεθοδικὲς ἀναζητήσεις ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ του, τὶς συγκεκριμένους του πηγές.

Ὡστόσο, εἶναι βέβαιο ὅτι τὰ θήματα τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ τὸν ἔφεραν σὲ ὄλοένα καὶ ἱστορικότερα μονοπάτια, ἐνῶ οἱ τριγμοὶ ποὺ ὑπέστη τὸ ἰδεολογικὸ σύμπαν τῶν ἀνὰ τὴν ὑφήλιο κομμουνιστῶν καὶ ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν «ἀντίστοιχη προβληματικὴ καὶ διερευνήσεις ποὺ ἐμφανίστηκαν στὸ κλίμα τῶν *Annales*» κυοφόρησαν τὸν ἱστορικὸ ποὺ θὰ ἔπλαθε ἀργότερα τὸν ὄρο «ἰδεολογικὲς χρήσεις τῆς ἱστορίας»⁸ καὶ θὰ τὶς «διεμβόλιζε» —κατὰ τὴν εὐστο-

6. Τὸν ἐντυπωσιασμὸ τῶν πρεσβύτερων ὁμοτέγων, ἀν ὄχι τῆ «ζηλότυπη ἐκκληξή» γιὰ ἐκείνη τὴν «Πρώτῃ ἐμφάνιση» καταθέτει ἡ Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ: π. *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 22, τχ. 42, Ἰούνιος 2005, σ. 4-6. Ἄλλωστε, τὴν περίπλοκη ἐκδοτικὴ προϊστορία τοῦ τόμου ποὺ τιτλοφορεῖται *Ἔρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραΐν* (Ἀθήνα, Ἐπιτροπὴ Ἀναγέρσεως Ἀνδριάντος Ἀδαμαντίου Κοραΐ ἐν Χίῳ, 1965) ἐκθέτει στὸ προλογικὸ του σημείωμα ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς: τὰ ἀνάτυπα τῶν ἐπιμέρους μελετῶν εἶχαν ἀρχίσει νὰ κυκλοφοροῦν ἀπὸ τὸ 1952, ἐνῶ τὸ 1956 κυκλοφόρησαν σὲ ἐνιαῖο τεῦχος οἱ πρώτες ἑξὶ μελέτες (σ. 1-192). Στὴ μελέτῃ τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ (σ. 53-139) οἱ χαλεποὶ καιροὶ ἔχουν ἀφήσει τὸ ἔχνος τους: εἶναι ἡ μόνη ποὺ ὑπογράφεται μὲ ἀρχικά: Φ. Η. Η., τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσονται στὰ περιγράμματα τοῦ τόμου: Ἡ[λιού] Φ. Η. Ἀντίθετα τὸ ἀνάτυπο (94 σ.+2 γ.ἀ.), μὲ πρόσθετα («Παροράματα», «Πίνακα ὀνομάτων») καὶ «Περιχόμενα», τὴν ἐκδοση τοῦ ὁποῖου χρηματοδότησε ἡ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, φέρει στὴ σελίδα τίτλου ὀλογράφως τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα.

7. Γιὰ τὴ δεσμευτικὴ, ἐν τέλει, λειτουργία τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος τῆς γραμματολογίας τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ —παρὰ τὶς ποικίλες θελιτώσεις— βλ. Πόπη Πολέμη, «Ἀπὸ τὴν πρωθύστερη στὴν ἀροτελευτία σύνθεση: Γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρηγόπουλο τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ», π. *Ἀντί*, τχ. 848-849 (ἀφιέρωμα: Κ. Θ. Δημαρᾶς 1904-1992, Ἐπιμέλεια: Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ), 29 Ἰουλίου 2005, σ. 63-67.

8. Βλ. τὸ «ὠστέρῳ γραφοῦ» γιὰ τὸν ὄρο «ἰδεολογικὲς χρήσεις», στὸ Φ. Ἡλιοῦ, *Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν 20ῦ αἰώνα*, Ἀθήνα 2003, σ. 137-139.

χη διατύπωση του Βασίλη Παναγιωτόπουλου— με την ιστοριογραφική και ἐν τέλει πολιτική παρέμβασή του.⁹

Καὶ εἶναι, πιστεύω, σὲ αὐτὸ τὸ καίριο πεδίο τῆς «ἀπόρριψης τῶν μύθων καὶ τῶν πλαστῶν παραδόσεων»¹⁰ ποὺ συγκλίνουν καὶ συναντῶνται ὁ φωτισμένος ἀστὸς καὶ ὁ κομμουνιστής· ἐκεῖ ἀκριδῶς ὅπου ὁ καθείς, ἐκκινώντας ἀπὸ διαφορετικὴ ἀφετηρία καὶ μέσα στὴν ιδιαίτερη πνευματικὴ του διαδρομὴ, ξεπερνᾷ τὴν ἰδεολογικὴ μήτρα ποὺ τὸν διαμόρφωσε —τὸν ἰδανισμό ἀφενὸς καὶ τὸν «χρησιμοθηρικὸ μαρξισμό»¹¹ ἀφετέρου—, ἀποδεσμεύεται ἀπὸ ποικίλες ἀγκυλώσεις καὶ κατακτᾷ τὸν δικό του ἐννοιολογικὸ καὶ μεθοδολογικὸ κώδικα. Στὸν σκληρὸ πυρήνα αὐτῆς τῆς κατακτημένης ἐνδοχώρας τοποθετεῖται («ἠ ἀναζήτηση τοῦ ἀντικειμενικοῦ»),¹² ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κατεξοχὴν σημεῖο ἐπαφῆς, μετὰ πλήρη ἐπίγνωση, ἐκατέρωθεν, γιὰ τὰ ὅρια τῆς ἀντικειμενικότητας. Αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἄλλωστε, ἔχει ὁ ὑπέρτατος ἔπαινος τὸν ὁποῖο ἀπονέμει ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ στὸν Κ. Θ. Δημαρᾷ γιὰ τὴν ἀσέβεια τὴν ὁποία ἐπέδειξε ἀπέναντι «στὴν ἔφεση πρὸς τὶς ἀλλοιωμένες μορφές ἱστορικῆς γνώσης».¹³

Ἀσφαλῶς ἡ οἰκείωση δημιούργησε, παράλληλα, πολλαπλοὺς ἄρμους καὶ ἀντιστηρίγματα. Χωρὶς νὰ λείψουν τὰ «ἀγγίγματα», ὅπως θὰ τὰ ἀποκαλοῦσε ὁ Φίλιππος,¹⁴ χωρὶς νὰ ἀπουσιάζουν οἱ διαφορετικὲς ἐπιμέρους στοχεύσεις, ἡ ἀμοιβαία ἐκτίμηση γιὰ τὴν «ὕψηλὴ ἱστορικὴ συνείδηση»,¹⁵ γιὰ τὴν ἐξίσου περιπαθὴ ἀναμέτρηση μετὰ τὸν ἄγγελο, γιὰ τὴν ὀρθολογικὴ προσέγγιση τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι, ἀπέδωσε πολλαπλοὺς καρπούς. Ὁ θαυμασμὸς τοῦ πρεσβύτερου γιὰ τὸν νεότερο ὁμότεχνο τὸν ἀνήγαγε σὲ πρῶτο ἀναγνώστη καὶ αὐστηρὸ κριτὴ. Ἔτσι ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς καὶ ὁ Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρη ἡ παραγωγὴ τοῦ Κ. Θ.

9. Β. Παναγιωτόπουλος, «Ἡ “ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας” ὡς πολιτικὴ πράξη στὸ ἔργο τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ», π. *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 22, τχ. 42, Ἰούνιος 2005, σ. 8.

10. Φ. Ἡλιοῦ, *Οἱ ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ*, ὅ.π., σ. 58.

11. Γιὰ «ἐπιστημονικοποίηση τοῦ μαρξισμοῦ» τὴν ὁποία προοδευτικᾶ νιοθέτησε, σὲ ἀντιδιαστολὴ μετὰ τὸν «χρησιμοθηρικὸ μαρξισμό» ὁ ὁποῖος κυριαρχοῦσε καὶ τὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, μιλᾷ ὁ Φ. Ἡλιοῦ στὴν ἀπολογιστικὴ εἰσήγηση γιὰ τὰ 20 χρόνια τῶν *Ἱστορικῶν* («Ἀναζητώντας τὴν ἱστορικότητα»), π. *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 20, τχ. 39, Δεκέμβριος 2003, σ. 282).

12. Στὸ ἴδιον πῶ. Φ. Ἡλιοῦ, *Οἱ ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ*, ὅ.π., σ. 47-48.

13. Φ. Ἡλιοῦ, *Οἱ ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ*, ὅ.π., σ. 46.

14. Πῶ. τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν ἔκδοση τῆς *Ἀλληλογραφίας* Κοραῆ ποὺ ἐκθέτει ὁ Δ. Ἀποστολόπουλος, ὅ.π., σ. 375-376.

15. Φ. Ἡλιοῦ, *Οἱ ἀσέβειες τοῦ ἱστορικοῦ*, ὅ.π., σ. 22.

Δημαρχῶ στὴν τελευταία γόνιμη εἰκοσαετία τῆς ζωῆς του εὐεργετεῖται ἀπὸ τὴν «θερμουργή» καὶ κριτικὴ συμπαράσταση τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν προσφέρει στήριξη σὲ ἔργο ποὺ τοῦ εἶναι ἀδιάφορο. Ἔχει ἀντίθετα σαφὴ ἐπίγνωση τῆς ριζοσπαστικότητας καὶ τῆς ἀνατρεπτικότητάς του. Ἄς εἶναι καὶ μόνο γιὰ τὴν ἱστορία καὶ ἀσεβεῖ πρὸς τὶς ἐμπεδωμένες ἀντιλήψεις.

Γιατὶ ἀκριβῶς ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ ἀνῆκε σὲ ἐκείνους ποὺ πιστεῖουν ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἐπαναστατικὴ. «Δὲν ἔχω τὴν ἐντύπωση», γράφει, «ὅτι ὁ Κ. Θ. Δημαρχῶς ἐπιζητοῦσε νὰ εἶναι ἀνατρεπτικός· θὰ ἔλεγα μετριοπαθέστερα, πὼς τὸ γεγονός ὅτι ἔκανε εὐσυνείδητα τὴ δουλειά του τὸν ὀδηγοῦσε σὲ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα εἴταν ἀπὸ τὴ φύση τους, καὶ ἐξαντικειμένου ἀνατρεπτικά. Στὸν κόσμον ποὺ ζοῦμε καὶ στὶς κοινωνίες ποὺ μᾶς ἀνάθρεψαν, φαίνεται πὼς ἡ ἀπροκατάληπτη ἔρευνα τοῦ μελετητῆ καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ θεώρηση τῶν πραγμάτων ἀντιπροσωπεύουν, ἀπὸ μόνες τους, αὐτὴ τὴν ἔλλειψη σεβασμοῦ ποὺ ζητοῦσε ὁ Michelet ἀπὸ τὴν ἱστορία, δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς».¹⁶

Δὲν πρόκειται γιὰ τακτικὴ συμμαχιῶν,¹⁷ ἀλλὰ ὅπως πολὺ σωστὰ τὸ ἔθεσε ὁ Σπύρος Ἀσδραχᾶς, γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ «δεκτικότητα ἐνὸς δημιουργικοῦ μαρξισμοῦ»:¹⁸ θιασώτης τῆς «κριτικῆς κατανόησης», ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ ἀποκόμισε πολλαπλὰ πνευματικὰ ὀφέλη ἀπὸ ὅ,τι ὁ ἴδιος ἀποκαλοῦσε ἀνθρώπινες διευρύνσεις καὶ ἀφομοιώσεις,¹⁹ ἔχοντας, χωρὶς ἀμφιβολία, καὶ τὸν Κ. Θ. Δημαρχῶ κατὰ νοῦ. Ταυτόχρονα συνέβαλε ἀποφασιστικὰ ὥστε νὰ μπολιαστεῖ ἡ ἀριστερὴ σκέψη μὲ τὰ διαφορετικὰ ἀλλὰ ὁμόροπα προτάγματα ἐνὸς «ἀπόξενου» γιὰ τὴν κομμουνιστικὴ λογιόσυνη²⁰ καὶ συνάμα «αἰρετικοῦ» γιὰ τὴν ἀντίπερα ὄχθη.²¹

16. Στὸ ἴδιο, σ. 47.

17. Χωρὶς νὰ υἱοθετεῖ ἀπολύτως τὴν ἄποψη αὐτή, παρ' ὅλα τοῦτα τὴν καταθέτει ὡς ἐνδεχόμενὴ ὁ Νίκος Χατζηνικολάου, στὸ πολλαπλὰ ἐρευνητικὸ ἄρθρο του «Φίλιππος Ἡλιοῦ, Κ. Θ. Δημαρχᾶς: Ἀνόμοιοι», π. Τὰ Ἱστορικά, τ. 21, τχ. 41, Δεκέμβριος 2004, σ. 394-395.

18. Σπ. Ἀσδραχᾶς, «Ἡ Ἀριστερὰ καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρχᾶς», ἐφ. Ἐλευθεροτυπία (π. Βιβλιοθήκη [ἀφιέρωμα: «Κ. Θ. Δημαρχᾶς: Ὁ ἱστορικός, ὁ κριτικός, ὁ δάσκαλος»]), 7 Ἰανουαρίου 2005.

19. Φ. Ἡλιοῦ, Ἀναζητώντας τὴν ἱστορικότητα, ὁ.π., σ. 282.

20. Σπ. Ἀσδραχᾶς, ὁ.π.

21. Φ. Ἡλιοῦ, Οἱ ἀσεβείες τοῦ ἱστορικοῦ, ὁ.π., σ. 37.

Ἡ Ἐργογραφία τοῦ Κ. Θ. Δημαρχᾶ εἶναι κοντὰ στὰ ἄλλα τὸ ἀπτό ἴχνος μιᾶς περιπέτειας γόνιμης καὶ συναρπαστικῆς, ὅπως κάθε φορά πού ἡ ζωὴ καὶ οἱ ἄνθρωποι μιᾶς ἐκπλήσσουν, καθὼς τίποτε δὲν προμήνυε, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1950, πὼς ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι θὰ εἴχαμε 55 χρόνια ἀργότερα αὐτὸν τὸν ἔμπρακτο φόρο τιμῆς.²² Πράξη σεβασμοῦ ἀλλὰ καὶ ἀσέβειας, στὸ μέτρο πού προσφέρει τὰ κλειδιά γιὰ τὴν «κριτικὴ ὑπέρθαση» πού, μὲ τοὺς ὅρους τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ, ἀποτελεῖ τὸ πᾶρισο τῆς δημαρικῆς («χειροθεσίας»).

ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ

22. Θυμίζω ἐδῶ ὅτι ὡς «φόρο τιμῆς καὶ ἑορταστήριο γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Κ. Θ. Δημαρχᾶ πού συμπληρώνονται σὲ λίγους μῆνες» φρόντισε τὴν ὕστατη στιγμή νὰ παρουσιάσει ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ τὸ «Ἐγχειρίδιον Ἀπολογητικόν» (1809) τοῦ Ἀθανασίου Παρίου (Ἀθανάσιος Πάριος καὶ Διαμαντῆς Κοραΐης), π. Τὰ Ἱστορικά, τ. 20, τχ. 39, Δεκέμβριος 2003 [= Ἰανουάριος 2004]). Σὲ καιροὺς μὴ μενετοὺς κατέθετε ἔγκαιρα τὸν τελευταῖο του ἐπιστημονικὸ ὀβολό, κλείνοντας τὸν κύκλο ὅπως ἀνοίξε: μὲ τὸν Διαμαντῆ Κοραῖ καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Θησεῶς Δημαρχᾶ.